

DE ZOEKTOCHT NAAR DE FEITEN

Over waarheden, onwaarheden en leugens in de democratische rechtsstaat

1. 'Mijn tweet klopt'

Brengt feitenvrije politiek onze democratische rechtsstaat in gevaar?

Op het eerste gezicht misschien een overdreven alarmistische vraag.

Helaas echter is hij actueler dan ooit. Wat nog maar kort geleden onvoorstelbaar leek, is inmiddels voorstelbaar. Als we niet meer integer en respectvol met elkaar in gesprek kunnen komen over de feiten, kunnen we terecht komen in een toestand van onbeheersbare chaos, onrecht en geweld.

Ik begin mijn boek met een voorbeeld. In 2019 stuurde Marjolijn Faber, de voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de PVV, een tweet de wereld in. Het ging over een steekpartij op een terras in Groningen. Volgens Faber had de verdachte een 'Noord-Afrikaans' uiterlijk. Maar twee slachtoffers van de aanval spraken dat 'Noord-Afrikaans' tegen; het ging volgens hen om een witte man met grijs krullend haar. Zoiets als de auteur van het boek dat wij vandaag bespreken.

De politie bevestigde de lezing van de twee slachtoffers maar Faber weigerde de tweet te verwijderen. Ook toen zij door een journalist hierop werd aangesproken, hield zij voet bij stuk:

‘Mijn tweet klopt.’

2. ‘Post truth’ politics: onwenselijke versimpeling

Het is een ogenschijnlijk onschuldig voorbeeld. Daarvan zijn er tegenwoordig vele. Zij worden vaak benoemd als ‘post truth’ of ‘fact free politics’. In die termen klinkt afwijzing door: politici die zich niet aan de feiten houden, overtreden de Haagse spelregels en moeten terecht worden gewezen. Maar dat is, zo schrijf ik in mijn boek, te simpel geredeneerd. Wat zijn immers ‘de’ feiten en wie stelt deze vast? Zijn de feiten niet altijd al en per definitie voorwerp van politieke strijd?

Maar de term ‘fact free politics’ is ook badinerend. Wie dat etiket gebruikt gaat voorbij aan wat er in de samenleving leeft. Het geloof in complottheorieën en evidente onwaarheden hangt samen met het diepe wantrouwen bij bepaalde groepen burgers jegens wat zij beschouwen als de ‘corrupte elite’: de journalistiek, de rechterlijke macht, de politiek en de wetenschap. Dat is een ernstig probleem dat we uiterst serieus moeten nemen.

3. Donald Trump: een afschrikwekkend voorbeeld

Sociale media spelen bij de verspreiding van desinformatie een cruciale rol. Hoe desastreus de gevolgen kunnen uitpakken, hebben we gezien in Amerika. Ondanks herhaalde verklaringen van onafhankelijke toezichthouders dat de presidentsverkiezingen van 2020 eerlijk waren verlopen, werden met steun van *toen* president Donald Trump, aanhoudend berichten over grootschalige verkiezingsfraude online verspreid. Na een opruiende toespraak van Trump bestormden tienduizenden aanhangers Capitol Hill. Er vielen vijf doden, Congresleden konden maar net in veiligheid worden gebracht .

Deze geweldsuitbarsting kwam niet uit de lucht vallen. Via Twitter heeft Trump zijn bijna 89 miljoen volgers jarenlang dagelijks met talloze feitelijke onjuistheden overvoerd. Dat heeft niet verhinderd en er wellicht zelfs aan bijgedragen dat in 2020 opnieuw veel Amerikaanse kiezers op Trump hebben gestemd; 74 miljoen, meer dan bij zijn verkiezing in 2016.

Deze gebeurtenissen zijn een niet mis te verstane waarschuwing: de verspreiding van complottheorieën op het internet kan overlopen in

geweld op straat. En misschien was dit nog maar het begin. Trump en zijn door hem beheerste Republikeinse partij maken een aanmerkelijke kans om weer terug aan de macht te komen en laten daarbij bijna geen enkel middel onbeproefd.

4. Het gevaar van naïviteit

Capitol Hill was ook bij ons groot nieuws. Er is toen wel opgemerkt dat het in Nederland met zijn parlementaire democratie en zijn meerpartijenstelsel zo'n vaart niet zal lopen. Onwaarheden en leugens zijn van alle tijden en komen ook in een democratie nu eenmaal voor. Kortom, *what's new?* Die stelling is echter te simpel en gevaarlijk naïef.

Een belangrijke nieuwe factor is de slagkracht van de sociale media. Het vuur van de sluimerende maatschappelijke onvrede blijkt fors te worden aangewakkerd door misbruik van steeds verfijndere digitale technieken en strategieën. Die zijn erop gericht om bij burgers twijfel en verdeeldheid te zaaien. Dat kan ook bij ons een giftig mengsel opleveren.

De Nationale Coördinator Terrorismebestrijding (NCTV) heeft recent naar aanleiding van de coronacrisis gewezen op de effecten van desinformatie en complottheorieën via sociale media. Het versterkt

polarisatie en leidt tot verharding, intimidatie en geweld. Dat is wat we ook in Nederland zien. De digitale en fysieke bedreigingen nemen toe. Volgens de NCTV kan dit de opmaat zijn naar verdergaande radicaliseringsprocessen.

5. Een weerbare democratie

Hoe moeten wij onszelf hiertegen beschermen? Hier is allereerst het concept van de weerbare democratie van belang. Wij hebben het recht en de plicht om onszelf te verdedigen tegen aanvallen van binnenuit en van buitenaf die de democratische rechtsstaat wezenlijk bedreigen.

De Staatscommissie Remkes heeft in 2018 daartoe voorstellen gedaan. Zij pleit onder meer voor een Wet op de politieke partijen. Deze zou naast strengere regels voor partijfinanciering en partijverboden ook politieke ‘microtargeting’ moeten reguleren: het beperken en transparant maken van digitale politieke campagnes en advertenties.

Deze problematiek speelt over de grenzen heen. Bekend zijn de pogingen van buitenaf om via ‘*microtargeting*’ de Amerikaanse presidentsverkiezingen te manipuleren. Dat kan ook bij ons gebeuren. Om de samenleving hiertegen te beschermen is het onder

meer noodzakelijk de inlichtingen- en veiligheidsdiensten juridisch en praktisch in positie te houden. Ook het strafrecht kan een rol spelen. Zo wordt een wetsvoorstel voorbereid dat ‘doxing’ – het publiceren van persoonsgegevens om mensen in hun privé-sfeer te intimideren - strafbaar gaat stellen.

‘Last but not least’ zijn de schijnwerpers gericht op de ‘Big Tech’ bedrijven. Met hun ‘business model’ sturen zij sterk op informatie en oefenen daarmee veel invloed uit op het publieke debat. Kwaliteit en transparantie staan daarbij niet voorop. In een verbluffend tempo heeft de Europese Unie recentelijk wetgeving tot stand gebracht die beoogt deze problemen enigszins het hoofd te bieden.

6. De balans tussen ‘eenheid’ en ‘veelheid’

Al deze maatregelen om de democratische rechtsstaat te beschermen zullen echter, hoe belangrijk ook, niet genoeg zijn. In mijn boek betoog ik dat we dieper zullen moeten gaan om verrotting van binnenuit te bestrijden; een sluipend proces van staatsrechtelijke verrommeling en fragmentatie dat ons bestel ernstig bedreigt.

Om dat te illustreren verwijs ik in mijn boek een aantal keren naar Kees Schuyt. Deze heeft de democratische rechtsstaat gekenschetst

als een beheerste oplossing voor het probleem van 'eenheid' en 'veelheid':

- de gemeenschappelijke eenheid, van eensgezind samenleven in een natiestaat én
- de veelheid van uiteenlopende en vaak tegenstrijdige belangen, waarden, ideologieën en overtuigingen.

Het laatste, de 'veelheid', dreigt het eerste, de 'eenheid', geleidelijk te overwoekeren. We leven steeds meer in autonome werelden die niet meer met elkaar in verbinding staan; werelden waarin iedereen vanuit zijn eigen waarheid leeft en handelt.

7. Fragmentatie in het staatsbestel

Die fragmentatie zien we terug in de werking van het staatsbestel. In mijn boek wijs ik, kort samengevat, op:

- de invulling van 'representatie' als de behartiging van deelbelangen (de 'spreekbuisdemocratie') waardoor de partijdemocratie steeds verder erodeert en vooral burgers profiteren die zich het beste weten te organiseren

- de totstandkoming van wetgeving die niet of te weinig gebaseerd is op de werkelijkheid van de uitvoering en waarbij de denk- en leefwereld van bepaalde groepen burgers gemakkelijk uit het oog wordt verloren
- de toename van onafhankelijke overheidsinstellingen (het 'woud der onafhankelijken') die ieder vanuit een specifiek deelbelang en een beperkte blikrichting functioneren en steeds zwakker met elkaar in verbinding staan en
- een steeds dieper wordende kloof tussen de politieke en ambtelijke wereld; werelden die gedreven worden gesegegerde percepties van de feiten en die door onderling wantrouwen niet meer goed bij elkaar kunnen worden gebracht.

Deze processen van politieke en bestuurlijke fragmentatie die in hun onderlinge samenhang vaak onopgemerkt blijven en die gepaard gaan met verrommeling van grondwettelijke concepten en staatkundige spelregels, tasten het gezag en de legitimiteit van de overheid in de kern aan.

8. Maatschappelijke onvrede

De afnemende legitimiteit zit niet alleen aan de 'input'-kant maar ook, of misschien juist vooral, aan de 'output'-kant. De overheid levert niet meer altijd en vaak te laat. De analyse van Jesse Frederik van de Toeslagenaffaire laat zien dat daarvoor niet gemakkelijk één oorzaak, laat staan één schuldige is aan te wijzen. We maken in gezamenlijkheid eerst brokken en krijgen vervolgens de problemen niet goed meer opgelost.

Buitengewoon schrijnend en schadelijk is dat de effecten daarvan onevenredig vaak bij bepaalde groepen burgers neerslaan. Er is een steeds verder groeiende ongelijkheid. Dat heeft ook met de feiten te maken.

Uit onderzoek van onder meer Caspar van den Berg en Annemarie Kok komt naar voren dat de feiten die samenhangen met problemen die zich in bepaalde regio's of bij bepaalde bevolkingsgroepen voordoen, niet altijd goed of te laat doordringen in de politiek en bij het bestuur. We zien dat keer op keer ook terug in de rapporten en jaarverslagen van de Nationale ombudsman. De bestaande maatschappelijke onvrede is voor een niet onbelangrijk deel daardoor te verklaren.

9. Een gematigde politieke cultuur.

Het is niet gemakkelijk om aan te geven hoe deze neerwaartse spiraal moet worden doorbroken. In mijn boek blijf ik de hoop vestigen op het nog steeds robuuste stelsel van ‘checks and balances’ waarin publieke instituties en maatschappelijke actoren (de media, de wetenschap, maatschappelijke organisaties) ieder vanuit hun eigen rol en verantwoordelijkheid proberen te komen tot een gemeenschappelijk beeld van de feiten. Dat is een kwetsbaar proces dat altijd onvolkomen zal zijn en waarvan de kwaliteit afhankelijk is van de ruimte die we elkaar gunnen voor twijfel, voortschrijdend inzicht en publiek debat.

Daarvoor is echter wel cruciaal dat we een politiek en maatschappelijk klimaat in stand weten te houden waarin basaal vertrouwen, gematigdheid en respect voor minderheden en individuen overheersen. Een overheid die zijn burgers fatsoenlijk behandelt. En politici die precies daarin het goede voorbeeld geven. Als we kijken naar de gebeurtenissen en debatten van het afgelopen jaar dan bestaat hier – laat ik mij gematigd uitdrukken – veel ruimte voor verbetering.

10. Slot

Ik rond af. We leven op dit moment in een democratische rechtsstaat waarin geldt wat Menno ter Braak in 1937 in zijn essay 'Het nationaal-socialisme als rancuneleer' al schetste:

'Bevel, propaganda, leugen en constructie vindt men ook in de democratische samenleving, maar altijd in de schaduw van kritiek, gedachtewisseling, waarheid en 'tegenonderzoek'.

Het is die oprechte en integere belangstelling voor de feiten die in een democratie essentieel is. Essentieel omdat het de kern raakt van onze vrijheid maar ook omdat we de grote problemen van deze tijd zonder de feiten niet opgelost krijgen. Daarin ligt, zo besluit ik mijn boek, onze gezamenlijke opdracht.

Luc Verhey

Den Haag, 16 juni 2022